

OCJENE I PRIKAZI

Mustafa Jahić, HISTORIJA ARAPSKJE GRAMATIKE, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2020, 444 str.

U prikazima i ocjenama naučnih/stručnih knjiga uobičajeno je da se prikazivač usredsredi na djelo a ne na autora koji može napisati vrijedno djelo a da je relativno nepoznat ili nedovoljno poznat u nauci, odnosno u struci kojoj pripada njegovo djelo. Dakle, pažnja je primarno i opravdano na samome djelu. Međutim, knjiga *Historija arapske gramatike* i njen autor Mustafa Jahić pripadaju relativno malom broju pozitivnih izuzetaka.

Ova Jahićeva knjiga – čini se – dolazi pri kraju njegove plodne autorske produkcije u oblasti arapskog jezikoslovlja i istraživanja bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima, prvenstveno jezikoslovlja na arapskom jeziku. Drugim riječima, objavljivanje Jahićeve *Historije arapske gramatike* jest prilika da se ovo djelo uvede u kontekst autorova dugogodišnjeg bavljenja arapskim jezikoslovljem i bošnjačkom baštinom na arapskom jeziku: djelo o kojem je ovdje riječ određuje se na izvjestan način cjelokupnim prethodnim autorovim opusom, kao što i *sāmō* djelo – to je važno – vrijednosno korespondira s prethodnim autorovim opusom. Tu se utvrđuje uspješan kontinuitet. Gotovo uzgred: Jahić je dugo vremena rukovodio radom Gazi Husrev-begove biblioteke, tako da postoji sretna podudarnost njegova radnog statusa i istraživačkog žara.

Pamtim Jahićevu predanost bošnjačkoj baštini na orijentalnim jezicima od njegova – sada već davnog – istraživanja gramatičkih tekstova Mustafe Ejubovića Šejha Juje (Mustafa Jahić je 1994. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu odbranio magistarski rad na temu „*Al-Fawā'id al-'abdiyya* Mustafe Ejubovića – Šejh Juje”). Ta dugotrajna posvećenost bošnjačkoj baštini svjedoči o istraživačkoj dosljednosti koja je jedan od uslova – iako ne nužno – za stjecanje valjanih kompetencija. Drugim riječima, Jahićeva *Historija arapske gramatike* pojavljuje se kao svojevrsna kruna istraživačke karijere, kao izvjesna sinteza njegovoga dugogodišnjeg istraživanja arapskog jezikoslovlja, pri čemu treba naglasiti da je u fokusu Jahićevih istraživanja klasično razdoblje.

Kada ne bih poznavao Jahićev istraživački put – a on mi je poznat sticajem okolnosti – već *sām* ovaj naslov, sa ključnom riječju *historija*, upućuje na to da je pred nama djelo *sintetskog* karaktera. Upravo takva djela – razumije se, ukoliko su valjana urađena – naročito su zahtjevna jer podrazumijevaju, između ostaloga, veliko istraživačko iskustvo i akumulirano znanje o predmetnoj oblasti. Stoga se od djela ove vrste očekuju značajni domašaji. To je, zapravo, temeljni razlog zbog kojeg je *Historija arapske gramatike* Mustafe Jahića privukla moju pažnju. Riječ je o djelu koje već svojim naslovom, širo-

kim obuhvatom specifične materije, s dokazanom autorskom kompetencijom najavljuje značajan doprinos bosanskohercegovačkoj arabistici koja se (ta arabistika) treba odnositi prema ovome djelu sa zasluženom pažnjom. Takvu vrstu djela – koliko mi je poznato – nismo imali u našoj arabistici.

Situirajući ovo Jahićevo djelo kao vrijednost na jednom općem nivou naše arabistike, mogao bi se izvesti zaključak o mome odnosu prema djelu kao o *apriornoj* i neobrazloženoj pozitivnoj valorizaciji. Takav eventualni zaključak bio bi pogrešan jer se podrazumijeva da ova pozitivna ocjena proizlazi iz temeljitog uvida u *sāmō* djelo kao pojedinačno, posebno, jer bez takvog uvida i valorizacije ne bi bilo valjano ni moguće govoriti o *sintetskom karakteru* djela budući da upravo ta sintagma, vjerujem, predstavlja sud vrijednosti utemeljen na prethodnom poznavanju i vrednovanju niza djela u toj oblasti. No, imajući u vidu prikazivačke standarde i norme koje podrazumijevaju publikacije u kojima se objavljuju ocjene i prikazi knjiga, valja se posvetiti i „deskriptivskom aspektu“ prikazivanja. Napominjem da moja deskripcija ovom prilikom ne pretendira da bude detaljna, zasićena, kao u prikazivanju djela druge vrste.

Naime, Jahićeva *Historija arapske gramatike* u osnovi je leksikonskog karaktera, mada se na to ne može svesti bez ostatka. Djelo zahvaća ogromnu materiju dijahrono i sinhrono, u vremenu i prostoru, pa već ta činjenica isključuje minuciozne naučničke analize, ali zahtijeva od autora – i Jahić u tome uspjeva – uspješno izlaganje i sistematiziranje obilja leksikografskih podataka. Stoga ova *Historija arapske gramatike* predstavlja povijesni pregled jedne izuzetno razuđene naučne oblasti, jer su Arapi u klasičnome razdoblju bili posebno produktivni upravo u jezikoslovlju. Razlog toj klasičnoj, pa i klasicističkoj, posvećenosti počiva prvenstveno u tome što je kur’anski *Tekst* nalagao bavljenje gramatikom, odnosno jezikom: taj *Tekst* držao je u svome moćnom gravitacijskom polju čitav univerzum muslimanske klasike, pa tako i gramatike, ali – to je druga tema.

Sam naslov *Historija arapske gramatike* otvara dilemu autoru, kao što je otvara i recipijentu: da li je riječ o *historiji* ove oblasti u značenju povijesnog predstavljanja određene znanosti kao takve – dakle, razvoj i mijene određenih metoda, naučničkih „škola“ i sl., ili je to naprosto *historija* u značenju hronološkog pregleda autorā u njihovom povijesnom slijedu. Jahić je svjestan ovako moguće dvovrsnosti. Stoga na samome početku knjige on eksplicira problem, kao i svoju istraživačku dilemu, navodeći kako se radi o oblasti (arapskoj gramatici) koja se razvijala duže od jednog milenija – što je zastrašujuće mnogo za istraživača – te da su u dijelu literature „registrirane“ različite gramatičke škole, pravci, pogledi, pa je najzad odlučio sačiniti djelo koje je „kraći pregled historijskog razvoja arapske gramatike“ (str. 14). U skladu s tom odlukom, Jahić leksikonski strukturira svoju knjigu: po imenima

istaknutih arapskih gramatičara – u povijesnome nizu. Uz imena tih autora Jahić navodi, naravno, osnovne biografske i bibliografske podatke, a to njegovom djelu osigurava pouzdanost leksikografske faktografije koja je – u tome obimu i preglednosti, koliko je meni poznato – nedostajala našoj arabistici. Međutim, Mustafa Jahić nije mogao umaći – zbog toga mu ne treba zamjeriti – „nevoljama“ s kojima su se, zapravo, suočavali i sami klasični gramatičari i oni koji su u potonjim vremenima nastojali da ih „klasificiraju“. Naime, Jahić opravdano navodi – zapravo razložno potencira – kako „teško je utvrditi da li je među ovim autorima uopće bila prisutna ideja ili svijest o postojanju različitih gramatičkih pravaca ili škola“ (str. 17). Štaviše, „i kada govore o postojanju ovih škola, uglavnom ih određuju prema geografskim kriterijima“ (str. 17). Istini za volju, ovaj stav – koji nije Jahićev nego je tradicijski – donekle je paradoksalan i zahtijeva ozbiljno preispitivanje sa stanovišta nauke: kriterij može biti „geografski“ (ako je to uopće *kriterij*, s obzirom na njegovu suštinsku neutralnost), ili usvojiti naučnovrijednosni kriterij, u značenju inovativnosti u ovoj naučnoj oblasti. Budući da sama filologija (naročito ona klasična) nije napravila sistematizaciju u skladu s jednim od ova dva kriterija kao odlučujućim, Jahić nije imao filoloških i povijesnih preduvjeta da postupi drukčije nego što je postupio. Naime, on razložno i korespondentno tradiciji sistematizira, odnosno strukturira svoje djelo kombinirajući povijesni i „geografski kriterij“. Njegov zadatak nije sezao izvan toga.

U oblasti za koju rekoh da je jedva pregledna u dubinama vremena i prostora, Jahić je uveo građu u stanje preglednosti kakva jest moguća u datim okolnostima i u postojećim uslovima znanosti, te sam spreman da na osnovu toga Jahićevu *Historiju arapske gramatike* predstavim kao zaista značajan doprinos bosanskohercegovačkoj arabistici i sistematizaciji preobilne tradicije.

Esad Duraković

Ibrahim Krzović, STARI LJETNIKOVC I KULE I ČARDACI, El-Kalem : Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2019, 536 str.

Studijska obrada i literarna prezentacija islamskog urbanističko-arhitektonskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, započeta radovima Ćire Truhelke početkom dvadesetoga stoljeća, nastavljena kasnije radovima M. Bajlona, H. Kreševljakovića, M. Kadića, J. Najdharta, A. Bejtića, Dž. Čelića, A. Andrejevića, M. Bećirbegović, Husrefa Redžića i drugih, upotpunjena je objavljivanjem izvanredne studije Ibrahima Krzovića, *Stari ljetnikovci kule i čardaci*.

Višegodišnja strpljiva istraživanja po arhivima Bosne i Hercegovine, studentske obilaskе terena i brižljivo iščitavanje putnih zabilješki i brojne literature Ibrahim Krzović je krunisao dugo čekanom studijom o kulturi slobodnog vremena i ishodnim kućama bosanskohercegovačkih muslimana u okolini Sarajeva – detaljno, a Travnika, Mostara i Trebinja – ilustrativno.

Svoju nakanu da se bavi ovim segmentom arhitektonske baštine, tok istraživanja, viđeno i osvjedočeno autor je opisao u „Predgovoru“ (str. 7-10) dugo i neumorno pripremane studije, podijeljene u tri tematske cjeline.

Prvu tematsku cjelinu Ibrahim Krzović je posvetio „Kulturi izlaska na selo“ (str. 11-66), dosad čestoj temi na našim prostorima. Određivali su je brojni faktori, kao što su vjera, tradicija, reljef, klima i drugi. Svaki od njih, na svoj način, uslovio je i u određenoj mjeri utjecao na to gdje će se, šta i kako graditi: ljetnikovac, kula, čardak ili londža.

U drugom tematskom okviru autor je prikazao i analizirao „Strukturu vlasnika“ (str. 67-84) navedenih objekata. Svaki od njih je po svojoj želji i mjeri, društvenom statusu i ekonomskoj moći gradio ono šta mu i za šta mu treba.

U trećem, temeljnom poglavlju svoje studije Ibrahim Krzović donosi iscrpan pregled svih „Starih ljetnikovaca, kula i čardaka sarajevskih porodica“ (str. 85-349), građenih po mjestima u okolini Sarajeva u kojima su Sarajlije imale svoje posjede. Svaki objekat opisan je na temelju viđenog, zabilježnog, dokumentovanog. Iz knjige je vidljivo šta se nekada gradilo, kada i kako se koristilo, kakvu je sudbinu imalo, kako je izgledalo i šta je od njega do danas ostalo.

Da Sarajlije i okolina nisu bili izuzetak, već samo ilustrativan primjer, autor je pokazao prikazima i opisima istovrsnih objekata u okolini Travnika, Mostara i Trebinja.

Knjiga je bogato ilustrirana starim i novim fotografijama, crtežima, skicama i kartama.

Sadržaj Krzovićeve studije upotpunjuju i obogaćuju „Prilozi“ u kojima su prezentirani sadržaji prvorazrednih, do sada neistraženih, izvora za knjigu *Stari ljetnikovci kule i čardaci*. Oni istovremeno mogu poslužiti kao izazov i spiritus movens mladim istraživačima i kao obilna građa za mnogovrsna buduća istraživanja kulture stanovanja i arhitektonskog naslijeđa iz perioda osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. U „Prilozima“ Krzovićeve studije, u saradnji sa osmanistima Fehimom Dž. Spahom i Zejnilom Fajićem, dati su pregledi sljedećih dokumenata:

- Ostavinski defter Mehmed-bega Halilbašića (str. 351-365);
- Ispisi iz sidžila Šerijatskog suda u Sarajevu od broja 4 do broja 86 (str. 367-412);
- Ispisi iz sidžila travničkih kadija (str. 413-417);
- Ispisi iz sidžila mostarskog kadije (str. 419);

- Ispisi o vlasnicima nekretnina iz gruntovnih knjiga Zemljišno-knjižnog ureda Općinskog suda u Sarajevu (str. 421-527).

Na kraju knjige Krzović donosi neophodan pregled manje poznatih riječi (str. 529-531), te popis izvora i literature (str. 533-536).

Ovom studijom Ibrahima Krzovića u znatnoj mjeri upotpunjeni su istraživanje, studijska obrada i prezentacija arhitektonskog naslijeđa Bosne i Hercegovine iz vremena osmanske vlasti na ovim prostorima.

Ismet Bušatlić

Fahd Kasumović, NA PERIFERIJU SVIJETA ISLAMA : OSMANSKA PORESKA POLITIKA U BOSANSKOM EJALETU 1699–1839, Orijentalni institut UNSA, Sarajevo 2021, 794 str.

Knjiga pod naslovom *Na periferiji svijeta islama : osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*, obima 794 stranica teksta autora dr. Fahda Kasumovića, profesora na Filozofskom fakultetu UNSA, u osnovi sadrži sljedeće cjeline: Sadržaj (7-11) Predgovor (13-16), Bilješka o transkripciji (17), Popis skraćenica (19-20), Uvod (21-38), I. Politika sakupljanja državnih prihoda na timarima, zeametima i hasovima (39-247), II. Džizja (248-341), III. Reparticioni porezi (342-445), IV. Stočarski porezi (446-494), V. Trgovinski porezi (495-562), VI. Oslobođanje od poreza (563-713), Zaključak (714-725), Summary (726-737), Popis tabela i grafikona (738), Popis fotografija (739), Bibliografija (741-768), Indeks (769-794), a na kraju je Bilješka o autoru (795).

Naprijed istaknuta poglavlja aktueliziraju set raznolikih pitanja iz domena porezne politike Osmanskog Carstva u stoljećima njegove uprave u Bosni. Već to ukazuje da je riječ o vrlo značajnom i krupnom historijskom pitanju, njegovoj složenosti i velikim zahtjevima koji se stavljaju pred autora. Iako je težište studije na 18. i 19. stoljeću, autor poresku politiku ne sužava na strogo ograničeni vremenski okvir, nego ju promatra u kontinuitetu i prati evoluciju koju je doživjela u stoljećima osmanske uprave u pojedinim svojim segmentima.

Stoga, u mjeri u kojoj to zahtijeva kontekst, autor pitanja zahvata po vremenskoj dubini, osvrćući se na klasično razdoblje kako bi bile uočljivije promjene u pojedinim sferama poreske politike. Pitanja se promatraju u tri važna aspekta: tradicijskom, pravnom i praktičnom. To upravo opravdava naslov „poreska politika“ koji sugerira svojevrsan kompromis između državnih interesa i mogućnosti na samom terenu, balansiranje između potreba

države i realnih mogućnosti u kojima se prepliće mnoštvo različitih interesa koji se pojavljuju u sistemu, od „države“ kao krajnjeg korisnika do onih koji su nosioci poreskih obaveza, posebno izvršilaca – sakupljača i raznih posrednika između te dvije tačke u kojima se otvara široki prostor za zloupotrebe. Svako od aktera u sistemu poreza traži svoj interes, artikulira ga u skladu s tim: država kroz prilagodbu, poreski obveznici kroz traženje načina da olakšaju ili ublaže terete, skupljači da profitiraju. Dakle, pitanje se promatra u širokom luku od temeljnih zakonodavnih regulativa do njihove praktične primjene, sa svim pojavama koje prate cjelokupan proces razvitka, kako u sferi zakonodavstva tako i u sferi njegove promjene i prilagodbe novonastalim okolnostima utemeljenim, prije svega, na privrednim resursima i izvorima poreznih prihoda. Sve to zapravo pretpostavlja i kompromis dva različita koncepta – zatečenog tradicionalnog i novouspostavljenog, koji se dalje razvija i prilagođava.

S obzirom na sporost u transformaciji državnog sistema općenito, autor je primoran da poseže za dubljim vremenskim zahvatima koji se na prvi pogled čine kao iskorak iz zadanog vremenskog i osnovnog tematskog okvira, ali bez toga bi čitav niz razmatranja uskraćivao pregled u evolutivni put i promjene činio nedovoljno vidljivim, neka pitanja manje razumljivim. U svakom od poglavlja autor u potpoglavljima otvara veliki broj pitanja, vodi rasprave sa klasičnom literaturom, historiografskim diskursima u domaćoj i stranoj historiografiji, nudi drugačije konceptualne odgovore na poresku politiku u svjetlu veoma zamašnog korpusa osmanskih izvora koje je kao podlogu svojih rezultata koristio u ovoj studiji. Posebno značajnim se čine dionice pravne naravi, njihov odraz na naturalne poreze, poreze u gotovini, ali i sučeljavanje starih i novih zakonskih koncepata i odredbi te njihove refleksije na poreznu politiku. Čitav je niz klasičnih vrsta poreza koje autor razmatra: novčane daće, naturalne, filurija kao porez u klasičnom i kao porez odsjekom (*maktû*). Značajno je istaći da nijedno pitanje iz sfere poreske politike i onoga što ju je pratilo nije zaobiđeno. U svim navedenim pitanjima autor polazi od komparacija klasičnog perioda s vremenom koje je ključno pitanje koje se razmatra u rukopisu, a to je razdoblje 18. i 19. stoljeća. U vezi s navedenim je i pitanje korištenja ispaša i druge pojave koje su vezane za stoku i poljoprivredne proizvode. U osnovi studije je, dakle, raznolika lepeza poreza: porezi poljoprivredne ili agrarne naravi, lični porezi (džizja), ratni porezi (reparticioni porezi), stočarski porezi, trgovinski porezi te poreske olakšice i njihov smisao za pojedine kategorije društva. Sve navedene teme razmatrane su u jednoj historijskoj vertikali koja nam pruža uvid u gotovo cjelokupan osmanski period u Bosni.

Studija je sveobuhvatna, na momente kritički intonirana, posebno u segmentima u kojima je bilo nužno podvrći preispitivanju neke rezultate historiografije navedenog konteksta ili pak njihovoj reviziji. Svojom struk-

turom i suštinom pokazuje svu složenost pitanja poreza, potvrđuje ranije usko poimanje i nedovoljno razumijevanje mnogih pitanja koja se tiču poreza. Autor je detektirao upravo slabosti dosadašnje literature u pojedinim segmentima, ukazao na široko istraživačko polje iz domena poreske politike, njene primjene, transformacije i modifikacije, ukazao na (ne)fleksibilnost u pojedinim segmentima, bez obzira na sve ono što se moglo uočiti kao neka promjena. Sama struktura i broj razmatranih pitanja nam pokazuje koliko je to složena i zahtjevna problematika koja traži senzibiliziran pristup za prepoznavanje odgovora u nekim ponekad tako nevidljivim, ali vrlo značajnim detaljima koji se tiču poreske politike. Preduvjet za sve odgovore na postavljena pitanja je, prije svega, izvanredno poznavanje osmanskog sistema općenito, potom fiskalnog, kao podsistema, te njegovih promjena, budući da se ipak radi o nekoliko stoljeća, brojnim inovacijama i transformacijama koje je donosilo vrijeme, potrebe, ali i „nužnost“ u pojedinim razdobljima.

Studija pokazuje koliko je svako historijsko pitanje vrlo složeno, koliko mu treba ozbiljan i temeljit pristup koji podrazumijeva mnoga kontekstualiziranja, kritički odnos spram rezultata historiografije, ali isto tako kritički odnos prema izvorima, kako bi iz njih iscrpili suštinu neke pojave, njene primjene i promjene. To svjedoči da nema velikih rezultata bez historijskih izvora, koji predstavljaju osnovnu pretpostavku rješenja nekog pitanja. Sve to je podignuto na razinu vrlo ozbiljne historijske nauke visokih znanstvenih standarda.

U metodološkom pogledu studija se odlikuje svojim neobičnim pristupom. Ona je spoj nekoliko različitih metodoloških postupaka koji čine jaču stranu studije, a uključuje tri temeljna postupka: analizu, interpretaciju i komparaciju. Dakle, napravljen je značajan odmak od klasičnih metoda same rekonstrukcije problema, što je dominantna karakteristika ranijih metodoloških postupaka. Ono što posebno treba istaći kao kvalitet studije je obim korištene građe različitog vremenskog, institucionalnog porijekla, od pravnih do narativnih izvora kao dopune, pomoćnih izvora koji su služili kao potpora u nekim argumentacijama. Time se potvrđuje da bez porinuća u svijet primarnih izvora nema značajnih historiografskih rezultata. To upotpunjuje autorovo suvereno vladanje ne samo regionalnom nego i svjetskom historiografskom višejezičnom produkcijom, što mu omogućava široku komparaciju, postavljanje sigurnije i kvalitetnije teze, temeljitu argumentaciju i uvjerljive zaključke. Dakle, u svakom aktueliziranom pitanju autor nam nakon argumentacije nudi relevantne zaključke. Svojim pristupom primjene šireg konteksta autor pokazuje sličnosti i specifičnosti bosanskog podneblja, daje precizniji odgovor na pitanje stepena uniformnosti, jedinstvenosti i/li autonomnosti poreskog sistema ili rješenja u pokrajini Bosni, odnosno stepena specifičnosti u pojedinim segmentima načina oporezivanja koji su proistjecali iz dva osnovna

preduvjeta, lokalne poreske tradicije i krajiškog karaktera Bosne. Autor je iskazao visok stepen uočavanja nekih pojava i stanja, prepoznavanja u izvorima zahvaljujući visokom stepenu znanstvene lucidnosti. To se manifestira argumentacijom mnoštva sitnih, često nevidljivih, po svom fizičkom izgledu teško uočljivih defterskih ili drugih zabilješki u izvorima, a sadržajno i suštinski da i ne govorimo. Posebno kada je riječ o voluminoznim popisnim izvorima u kojima te napomene često, u odnosu na gro drugih podataka koje sadrže, izgledaju apsolutno marginalne i beznačajne, ali suštinski važne za pitanje pojedinih fiskalnih mikro jedinica, a istovremeno i kao ogledalo prakse u pojedinim regijama pokrajine. Mnoštvo takvih napomena autor je veoma dobro detektirao, upotrijebio u svojoj argumentaciji i uvjerljivo interpretirao te složio u jedan skladan tematski mozaik.

S druge strane, u nastojanju da dā što širi kontekst, autor je povremeno pravio nepotrebne vremenske iskorake, nekim pitanjima posvetio previše prostora, poput kapitulacija, preširoka i preduboka pravna pojašnjenja koja podrazumijevaju valorizaciju islamskih pravnih mišljenja iz klasičnog razdoblja islamske civilizacije i sl., što ponegdje narušava koherentnost i razuduje tekst, otežava prohodnost i praćenje suštine problema. To na pojedinim mjestima stvara disbalans u odnosu na osnovni vremenski i tematski okvir (1699–1839). Uz puno razumijevanje, gdje je to usljed nedostatka historijskih izvora ili dostatnog kvantuma podataka u izvorima bilo nužno, čini se da su u nekim slučajevima ti iskoraci isuviše vremenski duboki, a posebno tematski preširoki, što, cijenimo, donekle ide na štetu cjeline teme i same knjige. Najeklatantniji primjer jedne takve preširoke digresije jeste rasprava o tržišnom porezu (*bâc-i bazâr*) koji vremenski seže do Osmana Gazija i obuhvata nepotrebno puno prostora. Cijenim da je u tom segmentu trebalo pokazati malo više racionalizma i te segmente dovesti u odgovarajuću mjeru.

Kao studija utemeljena na iznimno bogatom izvornom korpusu, u tom pogledu s pravom se može porediti s velikim postignućima naših klasičnih historičara koji su postavljali krupna pitanja i pred sebe stavljali zahtjevne zadatke, otkrivajući ne samo nove izvore nego općenito pravce kojima treba ići. I u ovom slučaju, osim na teorijskoj ravni, autor ulazi i otkriva potpuno nova i nepoznata polja izvora kojima se treba kretati u ovim i sličnim pitanjima. To je rezultat temeljitog traganja za odgovorima utemeljenim prvenstveno na izvorima. Međutim, autor je s pravom posezao i za sekundarnom literaturom, vodio rasprave s pojedinim rezultatima, iz čega se zapravo najbolje vidi autorov doprinos i iskorak u sferi izučavanja pitanja poreske politike u Bosni za vrijeme osmanske vladavine. Sve to pokazuje suvereno vladanje problemom poreske politike u Bosni. Osim što predstavlja sistematičan pogled i pregled razvoja pojedinih poreskih odredbi i njihove primjene, značajno unapređuje naša znanja o porezima na temelju novih izvora koji

omogućavaju potpuno nove spoznaje. Unutar različitih poreskih pravnih, agrarnih i fiskalnih osnova autor nam nudi detaljnu kategorizaciju skupina proisteklih iz različitih primjena, do olakšica koje su rezultat upravo vođenja „poreske politike“ spram onih koji na različite načine rade u korist države i koje država prepoznaje kao takve. Osim sistematiziranja onih pitanja koja su u historiografiji parcijalno razmatrana, autor je načinio vrlo značajan novi iskorak u drugim segmentima, riješio i definitivno stavio tačku na neka pitanja oko kojih se u struci vodila polemika, kao što je plaćanje džizije muslimana. Dr. Kasumović je definitivno potvrdio, temeljito i argumentirano dokazao tezu, koja se osporava u historiografiji, da muslimani ni u kojoj varijanti nisu mogli podlijevati plaćanju džizije. Veliki broj je takvih ili sličnih pitanja koja, ako su i aktuelizirana, nisu dovedena do svoga krajnjeg rješenja. Rasprave te vrste dovode u pitanje i neke druge teze, temeljene na teorijama načina evidentiranja i plaćanja džizije zasnovanim na „evrak listama“. Ova studija ta i slična pitanja vrlo uspješno demistificira.

Širokim tematskim i dubokim problemskim zahvatom u pogledu razmatranja nekih ponekad zanemarenih i manje vidljivih pitanja poreske naravi, autor je načinio veoma značajan iskorak u rasvjetljavanju pitanja te naravi u Bosni u 18. i 19. stoljeću. Ovo je do sada jedina studija koja poreze posmatra u jednom cjelovitom zahvatu, po vrsti, specifičnostima i drugim karakteristikama koje prate kretanja u sferi poreske politike, ali i promjenama koje su nastajale u stoljećima osmanske vladavine – od uspostave pa gotovo do kraja osmanske vladavine, odnosno do uvođenja reformi 1839. godine. Kao takva, knjiga nesumnjivo predstavlja značajan historiografski rezultat u oblasti osmanistike i historije Bosne pod osmanskom vladavinom, osobito u pitanjima poreske naravi.

Aladin Husić

TEŞAN KÜTÜPHANESİ YAZMA ESERLER KATALOĞU – KATALOG RUKOPIŞA OPĆE BIBLIOTEKE TEŞANJ, obradio prof. dr. Sadik Yazar, Yunus Emre Enstitüsü – Opća biblioteka Teşanj, Ankara – Sarajevo, 2021, 480 str.

Proces katalogizacije rukopisa na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku, čuvanih u privatnim kolekcijama i arhivskim, muzejskim i bibliotekskim zbirkama Bosne i Hercegovine, započeo je početkom 20. stoljeća i, sa dužim i kraćim prekidima, srećom još uvijek nezaustavljivo teče. Najnovija publikacija te vrste, *Katalog rukopisa Opće biblioteke Teşanj*, pojavila se ove

godine uz stručnu pomoć prof. dr. Sadika Yazara iz Turske i finansijsku podršku Instituta „Junus Emre“ iz Sarajeva, a štampana je u Ankari. *Katalog* je u cijelosti štampan dvojezično, paralelno turski – bosanski latinično, a indeksi autora i naslova navedeni su i arapskim pismom.

Zbirka rukopisa koju posjeduje Opća biblioteka Tešanj obrađena je i adekvatno predstavljena u *Katalogu rukopisa Opće biblioteke Tešanj* na uobičajen i kod nas standardiziran način.

Sa podacima, informacijama i činjenicama sadržanim u ovom *Katalogu* dodatno je upotpunjena predstava o bogatstvu i širokoj rasprostranjenosti rukopisnog naslijeđa na bosanskohercegovačkim prostorima pisanog arebicom.

U *Katalogu rukopisa Opće biblioteke Tešanj* opisano je 119 svezaka rukopisa koji sadrže 214 dužih i kraćih djela na arapskom (117 djela), turskom (76 djela), bosanskom (6 djela) i perzijskom jeziku (2 djela) te 7 višejezičnih medžmua. Ovim katalogom dobiva se jasnija slika povijesti knjige u ovome gradu u koji su, poput drugih mjesta, tokom minulih stoljeća knjigu donosili i knjigom se služili imami, muallimi, šejhovi, muderrisi, kadije, muftije, hadžije, dizdari, kapetani, trgovci, zanatlije, učenici i studenti. Vlastoručne zabilješke na ovim rukopisima govore o tome kako su Tešnjaci po svijetu hodili, učili, trgovali, služili i hodočastili, usput knjige kupovali i u svoj grad ih donosili, u njemu ih čitali, prepisivali i za vjerskoprosvjetne i obrazovne ustanove uvakufjivali.

Rukopisi obrađeni u *Katalogu rukopisa Opće biblioteke Tešanj* razvrstani su u devet tematskih cjelina: Islamske nauke (str. 32-241), Jezik i književnost (str. 242-325), Djela iz više oblasti (str. 326-351), Primijenjene znanosti (str. 352-371), Nauke o moralu (str. 372-377), Odgoj (str. 378-385), Književnost (str. 386-413), Zbirke formulara (str. 414-423) i Djela na bosanskome jeziku (str. 424-439). Svakoj oblasti prethodi po jedan faksimil odabranog rukopisa. Faksimilom počinju i indeksi, a završavaju faksimilima strana na kojima su vlasničke i prepisivačeve bilješke. Na samome kraju prikazan je jedan primjer kožnog uveza sa utisnutim ornamentima. Neki od rukopisa po raznim osnovama zavređuju da se na njih ukaže pažnja i u ovom prikazu.

Među rukopisima iz oblasti islamskih nauka posebnu pažnju privlače rukopisi Kur'ana koje su prepisali Hamid b. Sulejman 1280/1863. i hafiz Adem b. Ibrahim 1288/1871. godine, zatim raritetno djelo o kiraetima koje je napisao Ebu Amr Osman b. Sa'id iz Denije, za vrijeme boravka u Kordobi i tefsiri sure *Ja-sin* i *Amme* džuzua koje je prepisao Husejn b. Hasan 1194/1780. i 1213/1799. godine.

Kada imamo na umu da je sa utemeljenjem kompleksa Gazi Ferhad-begovih zadužbina počela sa radom prva osnovna škola (muallimhana) u Tešnju 1559. godine, a kasnije i drugi mektebi po tešanjskim mahalama, sasvim je

razumljivo otkuda u ovome gradu rukopisi iz oblasti metodike i pedagogije kao što je Zernudžijevo djelo *Uputa učeniku u stjecanju znanja*, u ovoj kolekciji zastupljeno sa dva primjerka, a na jednome stoji da ga je prepisao Osman b. Abdulah 1128/1715. godine. Pedagošku i didaktičku svrhu imale su „Hikaja o Jusufu“ (R-62.212), ilahija „I ja pojdoh u džamiju“ (R-46/2.210), kasida „Abdija“ (R-46/1.208, 75/3.209 i 49.211) i „Mevlud“ u tri rukopisa čiji autori u *Katalogu* nisu navedeni. Jedan „Mevlud“ prepisao je Muhamed, sin mula Ibrahimov, u selu Piljužići 15. rebiul-evvela 1322. godine, koji je na jednom listu zabilježio godine smrti svoga djeda, oca i supruga.

Sa osnivanjem Ferhad-begove medrese u Tešnju svrhu su dobile i našle svoje mjesto brojne knjige, prema tadašnjoj podjeli, iz tradicionalnih i racionalnih znanosti: tumačenja Kur'ana (tefsir), poslaničke tradicije (hadis), šerijatskog prava (fikh), apologetike, logike i stilistike. Među rukopisima opisanim u tematskoj cjelini „Jezik i književnost“ ovoga *Kataloga* posebno treba istaći prijepise djela koja su služila kao udžbenici arapskog jezika u medresama kod nas i diljem islamskoga svijeta, kao što su *Marāḥ al-arwāḥ* i Zendžanijev *al-'Izzī fī at-taṣrīf* iz oblasti morfologije arapskog jezika i djelo *al-Maqṣūd* iz oblasti sintakse arapskog jezika. U Tešnju sačuvani primjerci ovih djela završeni su u Istanbulu 1012/1604. godine „rukom Ahmeda b. Mahmuda er-Rumija“. Drugi prijepis udžbenika *al-Maqṣūd* završio je Halil b. Abdulgaffar 1090/1679. godine, ne navodeći mjesto prepisivanja. Njima treba dodati dva rukopisa Ibn Adžurumova djela *al-Muqaddima*, napisanog u Sinhadži u Sjevernoj Africi početkom 14. stoljeća. Kao prepisivači i vlasnici ovih rukopisa javljaju se tešanjski muderrisi Mir Muhamed b. Ismail i Mustafa b. Ali.

Važan iskorak u daljem razvoju islamskih institucija i povijesti knjige u ovome gradu dogodio se između 1560. i 1584. godine kada Tešanj postaje sjedište istoimenog kadiluka. Sa kadijama koji su dolazili na službu iz raznih mjesta Osmanskoga Carstva stizale su i njima neophodne knjige i priručnici iz raznih grana šerijatskog prava: bračnog, porodičnog, vakufskog, testamentalnog, nasljednog (R-99.83).

Kada nešto kasnije tešanjski muderrisi dobivaju ovlaštenja da mogu izdavati fetve i obavezu da svaku izdatu fetvu moraju temeljiti na islamskim izvorima, stavovima priznatih autoriteta i vlastitoga ispravnog zaključivanja, tešanjske su muftije, kao i sve njihove kolege u Carstvu, koristili klasične priručnike iz logike, kodekse pravnih rješenja (R-12/1.68 i R-17/1.70) i sultanske kanunname (R-78.75). Otuda i u ovoj zbirci iz oblasti logike i disputacije susrećemo dobro poznata djela Džurdžanija, Fenarija, Isfara'inija, Berdaia i Taškupruzadea, raširena u medresama i među muftijama po Bosni. Među potpisanim i datiranim rukopisima nalaze se prijepisi Fenarijeva komentara na Ebherijevo djelo *Īsāgūgī* i jedan traktat o logici. Oba djela prepisao je

Mustafa b. Džafer 965/1558. godine. To je istovremeno i najstariji datirani rukopis u ovoj kolekciji. Nešto mlađi, iz 17. stoljeća, jesu prijepisi tri glose iz oblasti logike, a prepisao ih je Husejn b. Ahmed. To su Berdajeva i Tališijeva glosa na Katijev komentar Ebherijeva djela *Īsāgūḡī* i Džurdžanijeva glosa na Razijev komentar Kazvinijeva djela *Šamsiyya*, prepisane 1098-1099/1687. godine.

O tešanjskim tekijama i sufijama, uz džamiju koju je u ovome gradu još u 16. stoljeću utemeljio sufija Oruč, svjedoče i sljedeći sačuvani rukopisi: Semerkandijevo djelo *Ġāmi' al-ḥikam* sa pečatom tešanjskog muftije Mustafe, Razijevo djelo *Hadā'iq al-ḥaqā'iq*, Suhravrdijevo djelo *'Awārif al-ma'ārif*, čije prijepise potpisuje Redžeb b. Muhamed 1057/1647. godine.

Vlasničke bilješke i pečati (Hasan b. Hasan) na rukopisima svjedoče da su tešanjski kadije, muderrisi i muftije vakufljenjem knjiga za džamije, mektebe, medrese i biblioteke otvarali put i pristup Tešanjkama i Tešnjacima do potrebnih i korisnih pisanih sadržaja. Na neki način, među ovim rukopisima našlo se i par onih koje je uvakufio Murat-kapetan Gradašćević.

Sve navedeno, dokumentirano i ilustrativno svjedoči da *Katalog rukopisa Opće biblioteke Tešanj*, koji predstavljamo čitaocima *Anala*, upotpunjuje, ali još uvijek ne završava priču o rukopisnom blagu Bosne i Hercegovine.

Ismet Bušatlić

Lejla Kodrić Zaimović, BAŠTINSKE STUDIJE: OD MODERNE DO POSTDIGITALNE KULTURE, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2021, 190 str.

U izdanju Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, u okviru edicije *Stručna bibliotečka literatura*, 2021. godine publicirana je knjiga *Baštinske studije: Od moderne do postdigitalne kulture* Lejle Kodrić Zaimović, vanredne profesorice za oblast *Bibliotekarstvo* na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Knjiga je koncipirana tako da hronološki prati put baštine, a sastoji se od uvoda, sedam poglavlja i zaključnih razmatranja. Na kraju knjige je registar važnijih imena i pojmova. U uvodnom dijelu, naslovljenom *Zagovaranje za baštinske studije* (str. 11-19), dat je kratak osvrt na sva poglavlja kroz koja se, kako autorica naglašava, mogu pratiti kontinuiteti i diskontinuiteti na pređenom putu baštine kao teorijskog i praktičnog fenomena.

U prvom poglavlju knjige, naslovljenom *Osvrt na 20. stoljeće: vrijeme obnove interesa za baštinu* (str. 21-33), autorica objašnjava sve dominantniju pojavu od druge polovine 20. stoljeća koja se tiče isticanja komunikacijskih i informacijskih uloga baštinskih ustanova, misleći prvenstveno na biblioteke,

arhive i muzeje kao informacijske ustanove. Ovakvo razumijevanje ustanova kulture kao baštinskih ali i informacijskih ustanova dodatno doprinosi njihovom povezivanju, što je posebno prisutno u informacijskom i postinformacijskom društvu, zahvaljujući doprinosu i razvoju informacijsko-komunikacijskih tehnologija. S tim u vezi autorica ukazuje na sve veću dominaciju termina informacijske ustanove nad terminom baštinske ustanove ili „čuvari pamćenja zajednica“, koji se može smatrati sinonimom za baštinske ustanove.

U drugom poglavlju, naslovljenom *Baština: od djelatnosti do akademske discipline i profesije* (str. 35-56), Kodrić Zaimović promišlja o utjecajima tehnologije na izmijenjene prakse u pogledu baštine, koje su naročito svojstvene periodu od druge polovine 20. stoljeća do danas, te o širem shvatanju pojma kulturna baština. Pitanje baštine prestaje biti izučavano samo unutar historije, historije umjetnosti i arheologije. Nastojanjima da se premosti proučavanje fenomena baštine isključivo unutar pojedinačnih disciplina doprinijela je, kako navodi autorica, pojava vrhunski recenziranih međunarodnih akademskih časopisa iz oblasti baštinskih studija, a širem razumijevanju pojma baština pogoduje i stalna sinergija baštine i digitalne tehnologije.

Kroz treće poglavlje, naslovljeno *Digitalni životi tradicionalne građe: baština online* (str. 57-72), predstavljeni su tipovi baštine koji su se mijenjali i dopunjavali kroz vrijeme. Prema riječima autorice, najzastupljenija podjela bila je ona na materijalnu i nematerijalnu baštinu, a novi koncept, koji je zahtijevao „zapisivanje kulture“, otvorio je put za novu tipologiju baštine koja se zasniva na specifičnom mediju u kojem je zabilježena, pa tako razlikujemo usmenu, pisanu, vizuelnu i, na koncu, digitalnu kulturu. Autorica u ovom poglavlju naglašava bitnost donošenja UNESCO-vih dokumenata esencijalnih za kulturu, a koji pokazuju izmijenjen odnos prema pojmu baštine. To je posebno evidentno u vremenu kada je utjecaj tehnologije sve veći i kada, kako naglašava, digitalni mediji kreiraju nove oblike nematerijalne baštine kroz sposobnost mijenjanja društvenog okruženja.

U četvrtom poglavlju, *Digitalni informacijski servisi: nova razvojna prilika za baštinske ustanove* (str. 73-86), Kodrić Zaimović naglašava važnost obje funkcije baštine, kako kulturnomemorijske tako i informacijske. Iako su se informacijske usluge mijenjale kroz historiju, a posebno sa prihvatanjem novih tehnologija, ispravno funkcioniranje savremenih biblioteka, muzeja i arhiva moguće je jedino sa pristupom koji potencira integrirane funkcije baštine. U konačnici, shvatanje ustanova baštine kao informacijskih, smatra autorica, ima za cilj pokazati da je svrha ovih ustanova posredovanje između pohranjenih, organiziranih i adekvatno postavljenih informacija na jednoj i korisnika na drugoj strani.

U petom poglavlju, naslova *Baština u sudaru s konkurentima: potencijal unutarsektorskog povezivanja i prekosektorske saradnje* (str. 87-98), autorica

ističe da se kroz povijest pokazalo da je vezivanje memorijske zadaće ustanova baštine za muzeje i arhive, bez isticanja njihove informacijske funkcije, značilo ne dovoditi pojam baštine u dovoljno širok kontekst. Osim toga, navodi da su očigledne razlike između baštinskih i nebaštinskih informacijskih usluga. Također, nedovoljno uključivanje arhiva i muzeja u konzorcije usluga mnogo je manje zastupljeno u odnosu na biblioteke pa su za unapređenje usluga, smatra autorica, nužni modeli saradnje i udruživanja sa ustanovama izvan baštinskog sektora.

U šestom poglavlju, naslovljenom *Baština na webu: začetak društvene participacije* (str. 99-132), Kodrić Zaimović govori o uslugama baštinskih i / ili informacijskih ustanova, usvajanju novih web tehnologija i iskorištavanju alata kakvi su blog, wiki, društvene mreže itd. Korištenjem ovih alata otvaraju se nove mogućnosti za korisnike koji sada postaju aktivni sudionici u korištenju i predstavljanju baštine. Prema riječima autorice, ovakva participatorna kultura i društveni mediji sastavni su dio promišljanja o konceptu tzv. nove baštine. To nužno ne znači da je participatorna baštinska ustanova zamijenila onu nekadašnju, tradicionalnu, već predstavlja njenu nadopunu i, u skladu sa savremenim principima, čini je fleksibilnijom današnjem društvu.

Sedmo poglavlje naslovljeno je *Doba disciplinarne zrelosti i preispitivanja: kritičke baštinske studije* (str. 133-150). U ovom poglavlju autorica nastoji kroz nove poglede na baštinu opovrgnuti ranije stavove koji se uglavnom baziraju na mišljenju da je baština uvijek ista stvar. Usvajanjem novih komunikacijskih tehnologija baština postaje sastavni dio života i javnog interesa. U skladu s tim, kao dio novog pogleda na baštinsku disciplinu, javljaju se kritičke baštinske studije.

U zaključku, koji naslovljava *Zaključno o baštinskim kontroverzama: budućnost baštine u postdigitalnom dobu* (str. 151-161), autorica konstatira da baština danas izlazi iz tradicionalnih okvira te se posmatra u okviru cjelovitijeg socio-kulturnog okruženja, okrećući se sve više korisniku i dajući mu slobode u njegovom doprinosu radu ustanova, pa će se kao posljedica toga i budućnost baštine prepoznavati u participatornom modelu kulture. Osim tumačenja modela kulturne politike, autorica ističe pojam *postdigitalno*, smatrajući ga važnim za baštinsku teoriju i praksu, ukazujući, između ostalog, i na razlike u prakticiranju baštine u različitim dijelovima svijeta.

Ova značajna knjiga iz oblasti baštinskih studija nudi ne samo preglednu i iscrpnu analizu društvenih promjena koje su se kroz povijest reflektirale i na baštinski sektor nego budi zainteresiranost za nova pitanja i istraživanja adaptabilnosti baštine, posebno načina na koji će se ona u budućnosti tumačiti i prakticirati ne samo u svijetu nego i na prostoru Bosne i Hercegovine.

Lamija Hatibović

Esmir Bašić, TEŠANJSKA BIBLIOTEKA, Opća biblioteka Tešanj, Tešanj, 2016, 221 str.

Biblioteka u Tešnju je poznata kulturnoj i naučnoj javnosti naše zemlje, ali i izvan nje. Nekoliko je činjenica koje su Tešanjskoj biblioteci priskrbile zavidnu reputaciju i afirmaciju, od kojih izdvajamo sljedeće: 1968. godine u Tešanjsku biblioteku stigla je biblioteka književnika Hamida Dizdara (u. 1967) i postala njezinim sastavnim dijelom ("Fond Hamida Dizdara"); slijedeće, 1969. godine, Tešanjaska biblioteka obogaćena je privatnom bibliotekom posljednjeg tešanjskog muftije Mesud-ef. Smailbegovića (u. 1904); godine 1986. Biblioteka je dobila nagradu Društva bibliotekara SR Bosne i Hercegovine kao najbolja biblioteka u BiH te godine; 1988. godine Tešanjaska biblioteka bila je domaćin jugoslovenske manifestacije *Mjesec knjige 1988. godine* i, istovremeno, domaćin tadašnjim poznatim i uglednim ličnostima iz svijeta kulture i umjetnosti; u Biblioteci postoji fond knjiga, štampanih i rukopisnih, na orijentalnim jezicima (najstariji rukopis potječe iz 1417. god.); Biblioteka posjeduje prepiske i rukopise nekih djela znamenitih književnika (Ćatić, Dizdari, Matoš, Stanković, Humo i dr.), kao i prva izdanja knjiga pojedinih klasičnih autora kakvi su: V. Karadžić, D. Obradović, J. Dučić i dr. (dvije najstarije štampane knjige su s početka 17. stoljeća).

O ovim i drugim krupnim kulturološkim činjenicama u vezi sa Tešanjskom bibliotekom i do sada je pisano, istina, više usputno, prigodno i informativno.

Na sedamdesetu godišnjicu njezinog institucionalnog rada (utemeljena 1946. godine kao zvanična institucija; danas djeluje pod nazivom Opća biblioteka Tešanj), Tešanjaska biblioteka konačno dobiva svoj svojevrsni *curriculum vitae*, odnosno monografiju na koju se toliko čekalo. Mr. Esmir Bašić, afirmirani tešanjski autor i bivši direktor Biblioteke, knjigom *Tešanjaska biblioteka* popunjava tu prazninu, nudeći dostojnu i reprezentativnu monografiju Tešanjске biblioteke. Sve ono što se o ovoj Biblioteci manje ili više znalo, govorilo i pisalo, i što je bilo poznato samo manjem broju ljudi iz struke, sada je monografski sistematizirano, objelodanjeno, predočeno i ponuđeno pod spomenutim naslovom.

Zavređuje pažnju Bašićeva teza da razvoj bibliotekarstva u Tešnju ne započinje sa 1946, već sa 1868. godinom. Autor nudi više relevantnih dokaza za svoju tezu (privatne biblioteke poznatih Tešnjaka, veći broj čitaonica prije početka Drugog svjetskog rata), a ključna mu je ta da je tešanjski muftija i muderris Mula Mustafa Ševki Užičanin (umro krajem XIX. stoljeća) tē, 1868. godine, uvakufio svoju privatnu biblioteku gradu Tešnju, o kojoj autor posebno i više govori u kontekstu fenomena uvakufljenja knjiga i biblioteka. Zbog

toga autor trajanje bibliotečke aktivnosti na tešanjском prostoru kontinuirano skoro stoljeće i po, a za Tešanjскую biblioteku će kazati da “ima mnogo dužu povijest od same historije”.

Autor monografije *Tešanjская biblioteka* donosi presjek i pregled svih historijskih i kulturnih činjenica koje su relevantne za Tešanjскую biblioteku, njezinu snažnu afirmaciju, razvijanje i izrastanje u renomiranu kulturnu instituciju čiji značaj daleko prevazilazi granice Općine Tešanj.

Pored onih činjenica koje nešto više sežu u historiju (neke smo i mi naveli na početku ovog teksta), autor bilježi i iznosi i one najnovije kulturno-historijske činjenice o Tešanjскоj biblioteci, a koje doista svjedoče o njezinoj vanrednoj kulturnoj i društvenoj angažiranosti i dinamičnosti u radu i koje joj, s razlogom i ponosom, osiguravaju visoku poziciju u sferi kulture u našoj zemlji u vremenu koje, nažalost, kulturi u najširem smislu te riječi, nije nimalo naklonjeno.

Ovdje ćemo spomenuti, primjerice, šest konferencija o bibliotekarstvu u Federaciji BiH u organizaciji Tešanjской biblioteka, ustanovljenje nagrade “Mustafa Čeman” i njezine dodjele laureatima, širenje izdavačke djelatnosti Biblioteke, kampanju “Tešanj čita”, izgradnju nove zgrade Biblioteke o kojoj autor detaljno, posvećeno i gotovo ushićeno piše... O svemu ovome i drugome autor Bašić ispisuje tekst, predočava dokumente (neki se prvi put javno obznanjaju), donosi slike i fotografije.

Na osnovu svega navedenog zaključujemo da autor knjige dobro razumije temu o kojoj piše, teoretski, ali i, rekli bismo, praktično, budući da je bio aktivni učesnik, odnosno inicijator mnogih navedenih aktivnosti Tešanjской biblioteka. Bašić piše jezički jednostavno, razumljivo i zanimljivo, s jasnom i razrađenom metodologijom. Stoga njegova knjiga predstavlja vrijednu, značajnu i referentnu kulturno-historijsku monografiju o Tešanjскоj biblioteci.

Recenzenti knjige su prof. dr. Senada Dizdar i prof. dr. Almir Fatić. U svojoj recenziji profesorica Dizdar, između ostalog, ističe “da je u kategorizaciji radova ovo znanstvena monografija, jer ima sve elemente znanstveno utemeljenog rada. To je još jedan od razloga što će knjiga imati brojne čitaoce i među znanstvenicima, ali i putnicima namjericima koji žele nešto više znati o Tešnju, a Tešnjacima jedna od knjiga koja svjedoči njihovo postojanje i djelovanje”.

Almir Fatić

**Ajten Ardel, MITROVICA NĚ DOKUMENTET OSMANE-
EKSTRATE DOKUMENTESH – OSMANLI BELGELERİNDE
MİTROVIÇE – MITROVICA U OSMANSKIM DOKUMENTI-
MA: SAŽETAK DOKUMENATA, Jalifat Publishing, Mitrovica,
2021, 379 str.**

Izdavačka kuća Jalifat Publishing 2021. godine objavila je zbirku izvora pod naslovom *Mitrovica u osmanskim dokumentima: sažetak dokumenata*. Priređivačica knjige je Ajten Ardel, dugogodišnja uposlenica Osmanskog arhiva u Istanbulu (danas Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı), koja je tokom svog radnog vijeka, između ostaloga, ostvarila angažman u radu Odsjeka za orijentalne jezike i književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu te Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Na jednom mjestu Ardel je sakupila i objavila 154 dokumenta koji se vežu za kasnoosmansku historiju Mitrovice i okolnih područja. Korisnicima je ponuđena fotografija svakog dokumenta, te opširan sažetak dokumenta na albanskom, turskom i bosanskom jeziku.

Knjigu otvara biografska bilješka o priređivačici, te predgovor. Nakon toga slijedi uvodna studija o Mitrovici, koju je također napisala Ardel. Kroz uvodnu studiju dat je kratak pregled historije Mitrovice prije osmanskog osvajanja, za vrijeme osmanske uprave i neposredno nakon što su Osmanlije izgubile vlast nad Mitrovicom. Zbirka dokumenata započinje naredbom od 10. decembra 1872. godine koja je poslana Ministarstvu javnih poslova, a vezana je za izgradnju željeznice od Istanbula do Mitrovice, dok u posljednjem dokumentu, datiranom 6. marta 1905. godine, Ajša, majka Isaa Mitrovčanina, moli da joj se, zbog zasluga njenog sina u službi za državu i sultana, dodijeli ubiranje određenih prihoda u Mitrovici. Najstariji dokument ove zbirke je iz 1851. godine i u njemu je popisano muslimansko muško stanovništvo u pojedinim mahalama u Mitrovici, koja je u to vrijeme pripadala kadiluku Novi Pazar. S druge strane, dokument koji zatvara vremenski okvir ove zbirke je s kraja 1918. godine, a njegov tekst se odnosi na štetu nastalu uslijed izlivanja rijeke Ibar iz njenog korita. Osim vrijednih dokumenata za proučavanje političke, vojne i ekonomske historije Mitrovice i Osmanskog Carstva, posebno raduje činjenica da ova zbirka sadrži i vrijedne podatke za neke, na ovdašnjim područjima, manje proučavane poddiscipline, kao što je historija zdravstva. Tako korisnici mogu pročitati sažetke dokumenata o vakcinisanju djece u kasabi Mitrovica 1894. godine, traženju dodatnih cjepiva iz Istanbula 1895. godine, predostrožnostima koje je potrebno preduzeti zbog pojave difterije u Mitrovici 1899. godine, nagrađivanju apotekara Mehme-

da Ševki-efendije zbog predanog rada 1906. godine, odluci da se pomogne nemoćnima i licima bez roditelja i staratelja, koji će se liječiti u bolnicama u Skoplju, Prizrenu i Mitrovici, pojavi kolere u romskoj mahali 1912. godine, zatim u nekoliko navrata o nestašici lijekova te o dešavanjima vezanim za karantin. U ovoj zbirci moguće je pročitati i niz sadržajno interesantnih dokumenata, poput onog koji svjedoči o incidentu koji je nastao nakon što su otkrivena četvorica kršćana koji su Mitrovicom hodali u ženskoj odjeći ili onog o uplitanju ruskog konzula u Mitrovici u svađu nastalu između muslimanskog i kršćanskog dječaka prilikom uzimanja vode sa česme u Hamidija mahali.

Određeni broj dokumenata je vrijedan u kontekstu izučavanja historije Bosanskog vilajeta i muhadžirskih kretanja iz Bosne. U okvirima ove zbirke moguće je pročitati sažetke dokumenata u vezi s historijom Mitrovice u okviru Bosanskog vilajeta koji su uglavnom administrativne prirode, ali i dokumente koji ukazuju na komplicirane situacije sa kojima su se susretali muhadžiri iz Bosne. Dokument iz 1887. godine svjedoči o poteškoćama muhadžira Muharema iz Banjaluke u pokušaju da dobije dozvolu za sječu drva i na taj način obezbijedi egzistenciju svojoj porodici, dok dokument iz 1909. godine ukazuje na težak i po život opasan materijalni položaj u kojem su se našli muhadžiri koji su trebali biti prebačeni iz Mitrovice u Solun. U ovoj zbirci predstavljen je i dokument iz 1894. godine iz kojeg je moguće saznati da je Vladi poslan dopis iz Kosovskog vilajeta da je Gazi Isa-begova mahala preimenovana u Sarajevsku mahalalu zbog velikog broja kuća koje su izgradili muhadžiri iz Sarajeva uz područje rijeke Ibar.

Osim što su dokumenti prezentirani u ovoj publikaciji nezaobilazan izvor u budućim istraživanjima historije Mitrovice u hamidijanskom periodu, oni mogu biti od koristi i istraživačima okolnih područja koji su fokusirani na izučavanje kasnoosmanske historije. Primjetan je izuzetan trud uložen u nastajanje ove zbirke koju je izdavač popratio izvrsnim vizuelnim identitetom. Kao zamjerka zasnovana na ličnom ukusu, koja ne umanjuje vrijednost i značaj objavljene publikacije, može se navesti to da dokumenti unutar zbirke nisu poredani hronološki ili tematski. Mišljenja sam da bi takvo redanje dodatno olakšalo korištenje ove zbirke. Na kraju, od izuzetne važnosti bi bilo uputiti poziv istraživačima koji su se profilirali kao vrhunski priređivači dokumenata iz osmanskih arhiva, poput Ajten Ardel ili Fazilete Hafizović, da u budućnosti nastave raditi na sličnim projektima. Svaka zbirka ovog tipa koja se odnosi na historiju Balkana, bilo o kojem periodu da je riječ, predstavlja značajan resurs prilikom istraživačkog procesa.

Amer Maslo

Frantz Rosenthal, TRIJUMFALNO ZNANJE: KONCEPT ZNANJA U SREDNJOVJEKOVNOM ISLAMU, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020, 418 str.

Početak 2020. godine izašla je iz štampe kapitalna knjiga Franza Rosenthala *Trijumfalno znanje: koncept znanja u srednjovjekovnom islamu*, koja spada, bez sumnje, u knjige koje rijetko susrećemo ne samo u našoj već i široj izdavačkoj produkciji. Posvećena je jednom od najapstrahiranijih pojmova u islamskoj kulturi, a to je znanje (*'ilm*). Knjigu je izdao *Centar za napredne studije* koji bilježi značajne pomake u svome radu, a briljantni prijevod knjige sačinio je prof. dr. Enes Karić. Prijevod svjedoči i korijensko poznavanje problematike koja se prevodi.

Kako nam sami naslov govori, pojam *'ilma* sagledava se iznutra onako kako su ga motrili pravnici, teolozi, filozofi i sufije u islamskoj tradiciji. Sagledavanje bilo kojeg problema kao takvog, kojim se bavi ova knjiga, a tiče se samoga znanja, je ciljana tačka velikog poduhvata Rosenthala. Taj rijetki pristup nagnan je već oformljenom metodologijom u jednom istraživačkom postupku, aktuelnom 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, a to je fenomenološki pristup koji promoviraju sljedbenici velikog njemačkog filozofa Husera. Pristup predviđa razmatranje problema onakvim kakvim se on sam nadaje ili onakvim kako mu sam autor pristupa, na način na koji ga on sagledava, bez nepotrebnih vrijednosnih sudova koji, ne rijetko, sputavaju ispravno sagledavanje određenog teksta, a naročito iz srednjovjekovne tradicije. Šta je ono što se nadaje pri samom prelistavanju knjige? Tu je, prije svega, različiti pristup problemu znanja pravnik, teologa, filozofa i sufija. Rosenthal ne slijedi samo jedan pristup, već više njih, zaokružujući svoje polihistorijsko znanje ili sagledavajući više slojeva pojma znanja u islamskoj kulturi. Dakle, susrećemo se s jednim pomirateljskim pristupom prema svim slojevima mislilaca koji su bili čak ekskluzivistički nastrojeni jedni prema drugima, preferirajući na taj način svoj pogled na znanje i uveliko negirajući onog drugog, smatrajući ga suvišnim ili suprotstavljenim temeljnim pogledima islama. Rosenthal definitivno ne preferira nijedan od tih pristupa problemu znanja ili spoznaje, već, kako on sam kaže, treba omogućiti „da izvori govore za sebe i izbjeci subjektivno tumačenje“, ili, kako je Huserl govorio, „stvari koje govore o sebi.“ Ili: „Nazad k stvarima!“ Ima li išta vrednije negoli pustiti izvore ili stvari da govore o sebi – ne obazirući se na sve slojeve koji su se nataložili na njih i koji, ne rijetko, sputavaju njihovo razumijevanje. Rosenthal je toliko duboko zašao u problem *'ilma* u srednjovjekovnom islamu da se teško odlučuje da ga čak i prevodi, jer on, kao takav, sam o sebi govori i uveliko

doprinosi – svojim kreativnim značenjima kod islamskih mislilaca – odjelitom karakteru islamskog mišljenja u cjelini, svjedočeći na taj način njegov identitet ili vlastitost. Ovaj identitet ne pripada ničemu drugom, već je sebi samom okrenut, pa i sami pojam *'ilma*, koji uključuje ne samo znanje o drugom već i znanje o sebi, jer se radi o obuhvatnom i ujedinjujućem konceptu, kako ga oslovljava i sam Rosenthal, ili kao „akt svijesti“, kako se naziva u fenomenološkoj terminologiji. Taj se koncept može osvijetliti ako se sagleda u njegovoj biti ili onako kako su ga islamski mislioci promišljali. Rosenthal argumentira da nema nijednog drugog pojma koji je toliko prodro u islamski identitet mišljenja kao *'ilm*. Radi se o najuniverzalnijem pojmu u islamskom mišljenju. Definitivno, ništa ne može „izmaknuti“ znanju. I odnos prema onome što se ne zna ili se ne spoznaje, ili što se ne može znati ili spoznati, jeste određeno znanje, jer i znanje o mom neznanju ili nemogućnosti moje spoznaje jeste znanje, predstavlja formulaciju koja je nastala u islamskoj tradiciji, a koja se, možda, pogrešno pripisuje prvom halifi Ebu Bekru. Ili, kad kažemo „znam da ništa ne znam“, time ustvari podižemo znanje na najviši stupanj jer znamo da ne znamo ili svjesni smo našeg neznanja i ne-spoznaje, a ne naprosto da ništa ne znamo. Dakle, ipak nešto znamo. Možda se i u ovome pokazuje „hrvanje“ ovog pojma, naprimjer, sa pojmovima vjerovanja, mudrosti, svjetlosti i drugima, kako će to detaljno argumentirati Rosenthal u svojoj knjizi gdje će znanje svagda izbijati na površinu i pokazati da svi ovi pojmovi jesu samo određeni aspekti ili refleksi znanja, bilo da se oni razmatraju u njihovoj hijerarhijskoj postavljenosti, bilo u komplementarnom odnosu.

U *Trijumfalnom znanju* susrećemo se s mnogim oblicima ili slojevima znanja. Radi se o suštinskom pojmu koji se svagda obnavlja u islamskoj kulturi i bilježi takvu pokretljivost prema kojoj se mjeri i tok historije ili nadolazeći sadržaji mišljenja. Pojam znanja oblikuje i prostor i mjesto u kojem dopire. Po tom se pojmu mjere i ravnaju sva nadolazeća postignuća u islamskom mišljenju, jer je i samo mišljenje prazno bez znanja i spoznaje. Možemo li zamisliti šta bi moglo biti čak i samo postojanje bez znanja ili spoznaje. Sve su ovo dileme ili upitanosti na koje su islamski mislioci nastojali odgovoriti i osvijetliti koncept znanja, pa su govorili o znanju kao otkrovenju, znanju kao vjerovanju, znanju kao mudrosti, znanju kao mišljenju, znanju kao svjetlosti itd.

Osam poglavlja *Trijumfalnog znanja* raspravljaju o svim ovim formama znanja. U prvom poglavlju sagledava se pojam *'ilma* u kontekstu njegove šire upotrebe u konceptualnom životu u predislamskoj Arabiji. U semitskim jezicima njegovo značenje nije jednako značenju u indoevropskim jezicima. Znanje je usko povezano sa svakodnevnim životom koji je svoju višu formu nalazio u pjesništvu, pa se znanje uzima u sinonimnom odnosu sa poezijom. Poezija svjedoči da taj pojam ukazuje na „znakove“, na „biti vođen“ – kon-

cepti koji imaju egzistencijalno značenje u pustolovini širom nepreglednih pješćanih područja koja je trebalo savladati. Nije podrazumijevao samo senzibilnu percepciju koja je svojstvena pjesništvu, već je uključivao i određeni apstraktni aspekt „koji nije povezan sa sirovim materijalnim podacima.“ Ustvari, pojam znanja se nalazio „razapet“ između apstraktnog i konkretnog značenja. Već se pojavom novog perioda pomalaju prve konture da je „znanje sačinjavalo višu i istinitiju formu stvarnosti.“

Znanje u formi otkrovenja dolazi na pozornicu tek pojavom islama, što predstavlja predmet drugog poglavlja *Trijumfalnog znanja*, kada ovaj pojam zauzima poziciju cilja Božanskog otkrovenja, čime će započeti i oblikovati – zajedno s drugim pojmovima, ali ne i istim intenzitetom – islamsku civilizaciju. Da bi dokazao ovu postavku, Rosenthal strpljivo i precizno probija u višeznačnost pojma znanja u kur'anskoj i hadiskoj upotrebi. Razmatra problem gdje znanje postaje sinonim vjerskog uvida, kada se vjerovanje definira kao sigurno znanje. Takav je slučaj upotrebe znanja i mudrosti u Kur'anu. Podređenost znanja mudrosti u prijašnjim tradicijama u izvornoj kur'anskoj upotrebi zamijenjena je podređenošću mudrosti znanju, jer o bilo kojem znanju se radilo, sekularnom ili vjerskom, to ne može biti neovisno od Božijeg znanja. Sinonimni odnos znanja i mudrosti tek je kasnije uključen s prevodjenjem filozofskih spisa na arapski. Filozofi i sufije kasnije su sagledavali taj sinonimni odnos u usaglašavanju istine i prakse, znanja i djelovanja. Ali o svemu tome treba donijeti argumente. Rosenthal je u tome veoma uspješan i ubjedljiv.

Treće i četvrto poglavlje knjige govori o načinu na koji se promišljalo apstraktno značenje pojma *'ilma* (kao jednina) i njegovih konkretnih izraza *'ulūm* (množina). Potonje značenje se pomalja kasnije, ali se pri tome nikada ne zaboravlja da u svim tim partikularima ne gubi iz vida pojam *'ilma*, jer sve što je izvan ovog pojma raskriva se znanjem. Zbog toga, zaključuje Rosenthal, „distinkcije“ između *'ilma* i *'ulūma* se „rijetko, ako ikako, naziru kao važne kao što je to slučaj s našim načinom razmišljanja.“ Nemoguće je da apstraktno znanje ne nađe svoj konkretni izraz. Ali i taj konkretni izraz na neki način uprisutnuje tu apstraktnost koja transcendiru samu stvar na koju se odnosi. Da bi se osvijetlio pojam *'ilma*, najprije ga treba definirati. K tome su smjerali teolozi, filozofi i sufije. Autor argumentira da su se teolozi (kalamisti) najviše upustili u definiranje pojma znanja. Za ovu svrhu dat je veliki registar definicija koje su predodredile i veliki zamah ka produbljanju ili apstrahiranju ovog pojma. Veliki registar definicija ocrtava da se radi zaista o složenom pojmu koji se čak ne može definirati ako se ne dovede u relaciju s nečim. Problem je kako izbjeći vrtnji ukrug kada se i to definiranje mora temeljiti na znanju. Zbog toga su neki smatrali da se znanje može definirati posredstvom rastavljanja i primjera, da znanje o znanju mora biti intuitivno

ili nužno, da znanju ne prethodi ništa, već je ono utisnuto u duši, da je znanje spoznaja stvari kakva jeste, da je znanje spoznavanje i percipiranje, poimanje srcem, obuhvatanje stvari, da je znanje forma neke stvari u umu, da je ono vjerovanje da su stvari zaista takve, te da je znanje sjećanje, imaginiranje, kretanje, analogija, postojanje, nalaženje i drugo. Bogatstvo detalja koje iznosi Rosenthal je zadivljujuće.

Peto poglavlje posvećeno je teološkom i religijskom motrenju znanja. Ovdje autor analizira veliku građu pravnika u islamu koji su u svojim zbirkama doticali pojam znanja. Veliki broj hadiskih djela nose naslove u kojima je uključen pojam *'ilma*. Pravno i religijsko obrazovanje bilo je usmjeravano pojmom znanja. Samo nabranje ovih naslova zauzelo bi veliki prostor. Tu ulaze sve zbirke hadisa i njihovih komentara koji se osvrću na pojam znanja, dovodeći ga u vezu sa vjerovanjem (*iman*), ubijeđenošću (*tasdik*), pa čak i sa samim pojmom *islam*. U teološkoj nauci posebno je promišljano Božije svojstvo znanja i njegova relacija s drugim svojstvima koja se nazivaju esencijalnim (*zatijja*), te njegova relacija sa općim i pojedinačnim stvarima u svijetu. Analize govore da se radi o svojstvu poput svojstva vječnosti i kojem ništa ne može izmaći. Neki su, nadalje, smatrali da je znanje *šej'un* (stvar ili entitet), drugi su se držali učenja da je to ideja, a treći su pak zastupali da je pojam. Ma kakva bila interpretacija pojma znanja, pored kazanog – ili ezoterijska ili egzoterijska, kakav je slučaj kod šiija – pojam znanja snažno prodire, zaključuje autor, u pore muslimanskog mišljenja i emocija.

Preostala tri poglavlja knjige govore o mističkom, racionalnom i društvenom aspektu znanja: sufizam, filozofija, obrazovanje. Pojam znanja u ovim disciplinama zadobija više svojih formi ili modusa: svjetlost, mišljenje, odgajanje, oko kojih kruži čitav diskurs.

Pojam svjetlosti Rosenthal slijedi i u Kur'anu. Upotreba pojma svjetlosti u Kur'anu ukazuje na savršenu vjeru, uputu i znanje. Ili, znanje u srcu izjednačava se sa svjetlošću. Čak se i za Kur'an govori da je svjetlost. Ajet koji govori o svjetlosti bio je inspiracija mnogim sufijama koji su govorili o razlici između Božije svjetlosti i drugih svjetlosti. Duhovna terminologija je nezamisliva bez pojma svjetlosti koja je sinonim znanja. Čak se i ljubav smatra određenom vrstom znanja ili spoznaje. Baciti svjetlo na neku stvar znači spoznati je. Ili, u krajnjoj konsekvenci stvoriti je, tako da ono što nije obuhvaćeno Božijim znanjem, to i ne postoji – glasi jedna od postavki sufizma. Analogno ovome, baciti svjetlo u tamu značilo bi stvoriti stvar, jer se postojanje poistovjećuje sa svjetlošću, a tama sa nepostojanjem. O Bogu kao svjetlosti koja transcendirira sve druge svjetlosti (svjetlo nad svjetlima) govorile su skoro sve sufije, počev od Halladža preko Gazalija pa do Ibn Arebija i Suhraverdića. Centralni pojam ovdje je svjetlost kao metafora jednog sržnog Božijeg svojstva – znanja. U ovom poglavlju Rosenthal elaborira pojam svje-

tlosti kao sinonim ili modus znanja skoro kod svih sufija koji su koristili ovaj pojam da bi što dublje prodrli u pojam znanja.

Ništa manje nije značajan pojam znanja kao mišljenje kojeg su razvijali *falasifah* u islamu. Sistematski način na koji su utanačili ovaj pojam pokazuje veliko dostignuće u islamskoj filozofiji koja se naslanja, u osnovi, na dokazno mišljenje. Radi se o racionalnom pristupu stvarnosti, a taj pristup je nemoguć bez znanja, pa nerijetko dolazi do poistovjećenja znanja (spoznaje) i stvarnosti. Da bi što dublje apstrahirali pojam znanja, islamski filozofi i prevodioci prihvatili su veliki broj termina iz grčke filozofije koji se pozivaju na racionalni pristup stvarnosti. Znanje je smatrano i suštinom stvari, pa čak i nečim neovisnim od mišljenja, kao inteligibilni realitet. Tim je pojmom pojašnjavano i stvaranje svijeta. *Falasifah* se uveliko koriste logičkim i epistemološkim kategorijama, a u tome im se priključuju i pretstavnici spekulativne teologije (kelama). Mu'tezilije su čak smatrale da je znanje suština Božija. Ovi teolozi su i vjerske uvide temeljili na spoznajnim premisama. Bilo je i takvih teologa koji su *'ilmun* i *ma'lum* smatrali jednim aktom.

Interesantno je kako autor obrazlaže ovu liniju razvoja poimanja znanja u spekulativnoj teologiji koja se uveliko koristi logikom i epistemologijom, a naročito kod mu'tezilija, eš'arija, maturidija, koji su zauzimali različita stanovišta. Problem znanja se toliko raspredao da je već dosegaio stupanj zasićenosti. Nije bilo nijedne teološke rasprave a da nije započinjala problemom definiranja znanja i ova činjenica ocrta potrebu da se epistemologija i logika stave u službu teologije, pa čak i jurisprudencije. Ta faza zasićenosti koju je dostigla spekulativna teologija prevaziđena je pojavom dva teologa, Sejfuddina Amidija i Idžija, koji sistematski prilaze poimanju znanja, kritikujući prethodne teologe i otvarajući nove perspektive epistemologije u islamu. Ovdje valja obratiti posebnu pozornost na Amidijeva obrazloženja, karakterizirana lucidnošću i logičkom dosjetljivošću, koja zasnivaju epistemologiju na zdravim osnovama. On kritikuje sve dotadašnje definicije i izvore znanja i raspravlja o izvorima i vrstama samog znanja. Kod njega dominiraju kategorije nužno znanje, stečeno znanje, spekulativno znanje i autentično preneseni podaci.

Što se tiče korišćenja epistemološke građe u pravnim naukama, Rosenthal se i ovdje upušta u fundamentalne izvore pravne znanosti u islamu, počev od Šafija, a završava negdje sa Ibn Hazmom. Epistemologija na ovom području nije bila u službi dosezanja unutarnjeg uvida, već u udovoljavanju praktičnim potrebama društva. Javilo se nekoliko epistemoloških kategorija kod islamskih pravnika pri donošenju praktičnih rješenja za određene probleme kakvi su, naprimjer, *re'jun* (slobodno mišljenje), *kijas* (analogija), *idžtihad* (intelektualni napor) i drugo, koji su zahtijevali precizne definicije i racionalne dokaze.

Osmo i završno poglavlje bavi se znanjem kao obrazovanjem, odnosno njegovom društvenom dimenzijom. I ovdje je neupitan hijerarhijski i komplementarni odnos između znanja i dobrih djela, obrazovanja i znanja, činjenja i znanja, te odnos između općeg i individualnog obrazovanja. U svim ovim oblastima života znanje izbija kao ona činjenica koja oblikuje karakter individue i društva. Autor donosi niz primjera prema kojima se blagostanje pojedinca i zajednice smatralo ovisnim o znanju. Znanje nije samo „čišćenje i poliranje srdaca“, već i sredstvo koje dovodi do čovjekovog spasenja na idućem svijetu. Neki su, argumentira Rosenthal, čak i samo činjenje smatrali izvorom znanja, a tu ponajviše dolazi do izražaja usaglašavanje teorije i prakse. U svemu ovome znanje izbija na prvo mjesto. Bilo da se radi o vjerskom ili sekularnom znanju, znanje je ipak ono od čega zavisi blagostanje ne samo na ovom već i na idućem svijetu i zbog toga je nailazilo na hvale vrijedna odobravanja u islamskoj civilizaciji. Svjedok toga je i neprestano ponavljanje fraza *‘ilma* i *a‘mala* (znanja i činjenja). Čak se nekada smatralo da je i samo znanje činjenje koje dolazi na početku i ostaje sve do kraja nekog postupka, znanja i obrazovanja. Da bi potkrijepio ove činjenice, Rosenthal donosi niz antologija o *‘ilmu* i *adabu* (znanju i obrazovanju), te monografije u slavu znanja i obrazovanja i tekstove za procjenu znanja kao društvene sile. Poglavlje završava kratkim osvrtom na ograničenja na individualnom znanju, znanju kao život i kao hrana za dušu, kao i znanju u vezi s novcem i moći.

Na osnovu rečenog, nije teško zaključiti zbog čega se Rosenthal od svih drugih pojmova u islamskom mišljenju opredjeljuje za koncept *‘ilma*. Radi se o dominantnom konceptu od početka islamske civilizacije do današnjih dana. Ovim radom Rosenthal pokazuje da se samo prodorom u detalje predmeta rasprave može doći do jasnih predstava, a ne općim sagledavanjima koja često zavode i zamagljuje problem. Prodor u sitnice ili pojedinosti zahtijeva veliku marljivost, posvećenost i strpljenje ili cjelosnu predanost pitanju istraživanja ili saživljavanje sa samim pitanjem. Radi se o najtežem pristupu od svih drugih pristupa.

Iako se radi o konceptu, znanje nije u sebi počivajući koncept, nepokretan, već, kako je pokazala analiza, radi se o dinamičnom konceptu koji je poprimio mnoge forme i značenja u islamskoj civilizaciji. Stoga, možda je bilo bolje nasloviti djelo kao *Trijumfirajuće znanje* – naslov koji bi aludirao na njegovo transcendiranje svih oblika koje je poprimio, a ipak sačuvao svoju supstancijalnost, nadajući se da će odolijevati i nadolazećim oblicima.

Hasan Džilo